

نقش امام صادق علیه السلام در احیای حج ابراهیمی

نورالله قدرتی^۱

چکیده

همه اعمال حضرت ابراهیم علیه السلام، به عنوان یکی از منادیان بزرگ توحید و امام مردم، در حج به عنوان سنت سفارش شده است. با ظهور دین مبین اسلام فریضه حج از ارکان این دین به شمار آمد. پیامبر اسلام ﷺ نیز در حجة الوداع مناسک حج را به صورت عملی و قولی برای مردم تشریح کرد و در حد امکان خرافات را از چهره حج ابراهیمی زدود. پس از رحلت رسول خدا ﷺ، مناسک حج دچار انحراف اساسی شد. در چنین شرایطی ائمه، به ویژه امام صادق علیه السلام، به عنوان جانشینان پیامبر نقش آفرینی کردند.

نویسنده در این پژوهش دنبال پاسخ به این سؤال است که امام صادق علیه السلام در احیای حج ابراهیمی چه نقشی داشتند. وی همچنین با بیان تلاش‌های علمی و عملی، و میزان تأثیر عملکرد آن حضرت در احیای حج ابراهیمی و زدودن غبار خرافات و انحراف از چهره آن را به روش توصیفی - تحلیلی بررسی کرده است. یافته‌های این تحقیق نشان می‌دهد که امام صادق علیه السلام در تبیین مسائل مربوط به حج - از جمله بیان جایگاه و فضایل حج، فلسفه و اهداف حج، بیان آداب حج و خرافه‌زدایی از آیین حج - نقش بسزایی داشتند.

کلید واژگان: ابراهیم، امام صادق، حج، مناسک.

۱. دکترای حقوق جزا و جرم‌شناسی دانشگاه آزاد اسلامی قم، سطح ۴ حوزه علمیه قم.

norollahqodrati45@gmail.com

مقدمه

فریضه حج که از زمان حضرت آدم عَلَيْهِ السَّلَام وجود داشت، به مرور فراموش، یا دگرگون و دچار انحراف اساسی شد. حضرت ابراهیم عَلَيْهِ السَّلَام از طرف خداوند مأمور شد کعبه را بازسازی کند و مناسک حج را برمدار توحیدی آن سر و سامان دهد. با گذشت زمان بر اثر ناآگاهی و نبود دانش کافی به فلسفه وجودی احکام و مناسک حج، زمینه ورود عقاید شرک‌آلود و بی‌پایه و اساس در فریضه حج فراهم شد.

در دوران جاهلیت، کعبه محل نگهداری بت‌ها شد و قبایل امتیازخواه با سوء استفاده از این مکان مقدس، مناسک آن را طبق امیال و براساس منافع خود انجام دادند تا آنجا که جزاسمی از حج باقی نمانده بود.

رسالت بزرگ پیامبر اسلام صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، زدودن غبار شرک و انحراف از کالبد ادیان ابراهیمی و مبارزه با فرهنگ‌های منحط آن دوران بود. حضرت با آموزش احکام و مناسک حج در آخرین سال عمرش، حج ابراهیمی را از بند اسارت جاهلیت رهانید و فرمود: «خُذُوا عَنِّي مَنَاسِكَكُمْ». (بیهقی، ۱۴۱۹ق، ج ۵، ص ۲۰۴) همچنین حضرت چهره واقعی احکام الهی را طبق آیاتی که بر او نازل شده بود بیان، و اجرا کرد.

با رحلت پیامبر صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ چهارچوب هدایت و رهبری از مسیر خود خارج شد و فرایند مناسک حج، همانند سایر اعمال دین اسلام، برای مسلمانان در پرده ابهام پوشیده ماند. از این رو جامعه اسلامی و مسلمان‌ها نتوانستند میوه شیرین حج را بچینند؛ زیرا خلفا اجازه ندادند تا پرهیزکاران امور کعبه را به دست گیرند. بنابراین یک بار دیگر حج دستخوش انحراف شد. با این وجود حجت خدا تحت هر شرایطی رسالت خویش را انجام می‌دهد. بر همین اساس امام صادق عَلَيْهِ السَّلَام درباره حج نقش‌آفرینی کردند و با تلاش‌های مداوم به تبیین مناسک حج و اعمال مرتبط به آن پرداختند.

بی شک بیشترین روایات درباره حج از امام صادق عَلَيْهِ السَّلَام به ما رسیده است. بنابراین

پرسش اصلی تحقیق این است: «نقش امام صادق علیه السلام در احیای حج ابراهیمی چیست؟». نویسنده در این مقاله در صدد بیان جلوه‌هایی از تلاش‌های امام صادق علیه السلام در احیای حج ابراهیمی، با استناد به منابع اصیل اسلامی است.

نقش حضرت ابراهیم علیه السلام در برگزاری مناسک حج

۱. ویژگی‌های حج ابراهیمی در قرآن

از مجموع آیات و روایات استفاده می‌شود که همه انبیا مناسک حج را به جا آورده‌اند. با این حال این پرسش مطرح است که اگر حج قبل از ابراهیم علیه السلام انجام می‌گرفت، چرا به این مناسک «حج ابراهیمی» می‌گویند؟ در جواب می‌توان گفت که کعبه بعد از رحلت حضرت آدم علیه السلام بر اثر حوادث از بین رفته بود تا این که خداوند به حضرت ابراهیم علیه السلام مأموریت داد آن را بازسازی، و حج را احیا کند. بنابراین شاید رازش این باشد که ابراهیم علیه السلام بانی و تعمیرکننده کعبه بود. همچنین او اوصافی داشت که کمتریامبری این اوصاف را دارا بود. در این بخش نقش حضرت ابراهیم علیه السلام را در برگزاری مناسک حج بحث می‌کنیم.

الف) بازسازی کعبه

بر اساس آیات و روایات، حضرت ابراهیم و اسماعیل علیهما السلام به امر خدا کعبه را بنا نهادند. البته در بعضی از نقل‌های تاریخی ساخت آن را به زمان حضرت آدم علیه السلام، یا پیش از آن باز می‌گردانند، اما در طوفان نوح کعبه فرو ریخت و سپس به دست ابراهیم تجدید بنا شد. (طبرسی، ۱۴۱۵ق، ج ۱، ص ۳۸۷). مجموع آیات، روایات و اقوال تاریخی نیز سابقه بیت‌الله الحرام را پیش از زمان حضرت ابراهیم علیه السلام معرفی می‌کنند. تنها آیه ۱۲۷ سوره بقره، ابراهیم علیه السلام را به عنوان بنا کننده کعبه معرفی کرده است. بنابراین به مجموع آیات باید توجه کرد.

تجدید بنای کعبه و تبلیغ آن مختص حضرت ابراهیم علیه السلام نیست و دست کم پیامبر اسلام صلی الله علیه و آله در سال هشتم، آنجا را از بت‌ها پاکسازی، و حقیقت آن را به مردم معرفی کرد

و به مراسم خرافی و طواف‌های عریان پایان داد، اما بدون تردید نقش ابراهیم علیه السلام در رونق دادن به خانه کعبه قابل انکار نیست. تحولی که ایشان در مکه و کعبه ایجاد کرد، به استثنای رسول مکرم اسلام، هیچ پیامبری موفق به انجام دادن آن نشد. در چند آیه قرآن بر این مسئله تأکید شده است؛ از جمله:

﴿وَإِذْ بَوَّأْنَا لِإِبْرَاهِيمَ مَكَانَ الْبَيْتِ أَنْ لَا تُشْرِكْ بِي شَيْئًا وَظَهَّرْ بَيْتِي لِلطَّائِفِينَ وَالْقَائِمِينَ وَالرُّكَّعِ السُّجُودِ﴾. (حج: ۲۶)

[به خاطر بیاور] زمانی را که جای خانه [کعبه] را برای ابراهیم آماده ساختیم و [به او گفتیم] چیزی را همتای من قرار مده و خانه‌ام را برای طواف‌کنندگان و قیام‌کنندگان و رکوع‌کنندگان و سجودکنندگان (از هرگونه آلودگی) پاک گردان.^۱

«بَوَّأُ» ابتدا به معنای تساوی اجزای یک مکان، و مسطح بوده است، سپس به هرگونه آماده ساختن مکان اطلاق شده است. خانه کعبه به دست حضرت آدم علیه السلام ساخته شد، اما به مرور زمان ویران، و آثارش محو شد. خداوند محل اصلی خانه را به ابراهیم نشان داد. ابراهیم نیز با کمک فرزندش اسماعیل آن را تجدید بنا کرد. هنگامی که ابراهیم خانه کعبه را آماده کرد، از طرف خداوند ندا رسید: «ای ابراهیم، این خانه را کانون توحید قرار بده و چیزی را شریک من قرار نده و خانه‌ام را برای طواف‌کنندگان و قیام‌کنندگان و رکوع‌کنندگان و سجده‌کنندگان پاک کن». در حقیقت ابراهیم علیه السلام مأمور بود خانه کعبه و اطراف آن را از هرگونه آلودگی ظاهری و باطنی، و هرگونه بت و مظاهر شرک پاک و پاکیزه کند تا بندگان خدا در این مکان پاک جز خداوند به چیز دیگری فکر نکنند و طواف و نماز را در محیطی پیراسته از هرگونه آلودگی انجام دهند. بنابراین پاسداشت کعبه و تداوم حج‌گزاری موجب رضایت الهی، و در مقابل بی‌توجهی به خانه خدا خشم پروردگار (سامانی، ۱۳۹۹ ش، ص ۶۰) و دوری از رحمت او را به دنبال دارد.

۱. همچنین در سوره‌های بقره: ۹۶؛ آل عمران: ۳۷ و ابراهیم: ۲۲ نیز بر این مسئله تأکید شده است.

ب) دعای ابراهیم و اسماعیل علیهم السلام

حضرت ابراهیم بعد از اتمام ساخت کعبه از خداوند چند چیز درخواست کرد که برای هر انسانی در طول تاریخ سرمشق است:

یک- قبولی اعمال

حضرت ابراهیم و اسماعیل علیهم السلام بعد از اتمام ساخت خانه خدا چنین دعا کردند: «خدایا، این کار را از ما قبول کن که تو شنوا و آگاه هستی». ﴿وَإِذْ يَرْفَعُ إِبْرَاهِيمُ الْقَوَاعِدَ مِنَ الْبَيْتِ وَإِسْمَاعِيلُ رَبَّنَا تَقَبَّلْ مِنَّا إِنَّكَ أَنْتَ السَّمِيعُ الْعَلِيمُ﴾. (بقره: ۱۲۷) این دعا به این اشاره دارد که تمجید خداوند از آداب دعا و قبولی عمل غیر از صحیح بودن عمل است.

دو- تسلیم محض خدا بودن

یکی از دعاهاى ابراهیم علیه السلام این بود: ﴿رَبَّنَا وَاجْعَلْنَا مُسْلِمِينَ لَكَ وَمِنْ ذُرِّيَّتِنَا أُمَّةٌ مُّسْلِمَةً لَّكَ﴾؛ پروردگارا، ما را تسلیم خود قرار ده و نیز از دودمان ما امتی، که تسلیم فرمانت باشند، پدید آر. (بقره: ۱۲۸).

حضرت از خداوند درخواست دارد که خود، فرزند و نسل و ذریه اش را مسلمان قرار دهد. معنای «مسلمان» در این دعا «مقام تسلیم» (بالاتر از مقام ایمان) است. این دعا بلندمرتبه و پرمعنا از درجه ایمان، یقین و آینده‌نگری ابراهیم علیه السلام حکایت دارد.

سه- یادگیری مناسک حج

﴿وَإِذْ يَرْفَعُ إِبْرَاهِيمُ الْقَوَاعِدَ مِنَ الْبَيْتِ... رَبَّنَا... وَأَرِنَا مَنَاسِكَنَا﴾؛ «هنگامی که ابراهیم و اسماعیل پایه‌های خانه (کعبه) را بالا می‌بردند [و می‌گفتند]... طرز عبادت‌مان را به ما نشان ده». (بقره: ۱۲۷ و ۱۲۸) درخواست ابراهیم و اسماعیل علیهم السلام، از خداوند یادگیری مناسک حج بود.

چهار- قبولی توبه

حضرت ابراهیم و اسماعیل علیهم السلام از خداوند درخواست کردند که توبه آنها را بپذیرد:

﴿رَبَّنَا وَاجْعَلْنَا مُسْلِمِينَ لَكَ... وَتُبْ عَلَيْنَا، إِنَّكَ أَنْتَ التَّوَّابُ الرَّحِيمُ﴾. (بقره: ۱۲۸) این دعا

درخواست از خداوند برای پذیرش توبه ابراهیم و اسماعیل عليهما السلام است.

انبیای الهی معصومند و گناهی مرتکب نمی‌شوند اما گاهی توبه عامل ترقی و باعث رشد و کمال بیشترانسان می‌شود. استغفار در همه حالات باعث نزول برکت و رحمت واسعه الهی است.

پنج- درخواست معلم خوب

حضرت ابراهیم عرضه داشت: ﴿رَبَّنَا وَابْعَثْ فِيهِمْ رَسُولًا مِّنْهُمْ يَتْلُو عَلَيْهِمْ آيَاتِكَ وَيُعَلِّمُهُمُ الْكِتَابَ وَالْحِكْمَةَ وَيُزَكِّيهِمْ إِنَّكَ أَنْتَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ﴾. (بقره: ۱۲۹) این دعا به نبی گرامی اسلام صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ مربوط می‌شود. ابراهیم از خداوند درخواست می‌کند که خدایا، در بین مردم رسولی از خودشان مبعوث نما تا آیات قرآن را بخواند و تعلیم بدهد و مردم را تزکیه کند. خداوند نیز در جواب دعای ابراهیم عليه السلام فرموده است: «پیامبری برای مردم فرستادیم که آیات را تلاوت، و آنها را تزکیه کند و به مردم کتاب خدا را تعلیم بدهد. (جمعه: ۲) تفاوت جواب خداوند با درخواست دعای حضرت ابراهیم این است که خداوند تزکیه را برتعلیم، اما ابراهیم عليه السلام تعلیم را برتزکیه مقدم داشته است.

شش- امنیت مکه و رزق مردم

﴿وَإِذْ قَالَ إِبْرَاهِيمُ رَبِّ اجْعَلْ هَذَا بَلَدًا آمِنًا وَارْزُقْ أَهْلَهُ مِنَ الثَّمَرَاتِ مَنْ آمَنَ مِنْهُمْ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ﴾. (بقره: ۱۲۶).

و چون ابراهیم گفت: پروردگارا، این مکان را شهری امن گردان و از مردم هر که را به خدا و روز جزا ایمان بیاورد، از میوه‌ها روزی رسان.

آیات ۳۵ و ۳۷ سوره ابراهیم نیز بر همین مسئله تاکید می‌کند که نشانه اهمیت موضوع است.

ج) ابراهیم منادی حج

ابراهیم علیه السلام مأمور شد که همه مردم را به مراسم حج دعوت کند:

﴿وَإِذْ بَوَّأْنَا لِإِبْرَاهِيمَ مَكَانَ الْبَيْتِ... وَأَذَّنَ فِي النَّاسِ بِالْحَجِّ يَاأْتُوكَ رِجَالًا وَعَلَى كُلِّ ضَامِرٍ يَأْتِينَ مِنْ كُلِّ فَجٍّ عَمِيقٍ﴾. (حج: ۲۶ و ۲۷)

به خاطر بیاور زمانی را که محل خانه کعبه را برای ابراهیم آماده ساختیم... و مردم را به حج دعوت عمومی کن تا پیاده و سواره بر مرکب‌های لاغرازه همراه دور [به سوی خانه خدا] بیایند.

این آیه به یادآوری جایگاه بیت‌الله برای ابراهیم علیه السلام اشاره دارد و تأکید می‌کند که این جایگاه به عنوان یک مرکز مقدس برای حج تعیین شده است. همچنین فعل مضارع «یأتوک» مفید استمرار است. بنابراین ورود هر ساله مردم بر حضرت ابراهیم علیه السلام در مراسم حج، بیانگر حضور هر ساله آن بزرگوار در آن مراسم است.

وقتی ابراهیم چنین دستوری را دریافت کرد، عرض کرد: «خداوندا، صدای من به گوش مردم نمی‌رسد». خداوند فرمود: «تو اعلام کن، من به گوش آنها می‌رسانم!» و خداوند صدای او را به گوش همگان، حتی کسانی که در پشت پدران و رحم مادران بودند، رساند و آنها در پاسخ «لبیک اللهم لبیک» گفتند. (حویزی، ۱۴۱۴ق، ج ۳، ص ۴۸۸)

د) نشانه‌های منسوب به حضرت ابراهیم

در داخل مسجدالحرام چند مقام به حضرت ابراهیم منسوب است.

یک- خانه ابراهیم علیه السلام

بر اساس آیات قرآن مکه محل سکونت ابراهیم علیه السلام، فرزند و همسرش بوده و از زبان او چنین نقل می‌کند: «پروردگارا، برخی از فرزندانم را به وادی بدون کشت و زراعت نزدیک خانه گرامی تو جای دادم. تا نماز بگزارند». هدف ابراهیم علیه السلام از اقامت در مکه عبادت و برپایی نماز بوده است. قرآن با یادآوری جریان سکونت حضرت ابراهیم علیه السلام در شهر مکه،

آنها را به شناخت شخصیت آن بنده خالص، و الگو قرار دادن او دعوت می‌کند.

دو- مقام ابراهیم علیه السلام

«فِيهِ آيَاتٌ بَيِّنَاتٌ مَّقَامُ إِبْرَاهِيمَ وَمَنْ دَخَلَهُ كَانَ آمِنًا»؛ «در آن آیات و معجزات روشنی است. مقام ابراهیم و کسی که داخل آن شود در امنیت است». (آل عمران: ۹۶)
از امام صادق علیه السلام سؤال شد: «این آیات و نشانه‌ها چیست؟» حضرت فرمود: «یکی مقام ابراهیم؛ زیرا زمانی که ابراهیم [برای بالا بردن دیوار خانه خدا] بر سنگ ایستاد جای دو پای او در آن ماند، دیگری حجرا لاسود و سومی منزل و حجر اسماعیل است». (حویزی، ۱۳۸۳ق، ج ۱، ص ۳۶۶) از آنجا که ابراهیم امام و الگوی حسنه مؤمنان است (ممتحنه: ۴)، بنابراین تک تک اعمال او در حج به عنوان سنت سفارش شده است. از این رو خداوند می‌فرماید: «وَإِذْ جَعَلْنَا الْبَيْتَ مَثَابَةً لِّلنَّاسِ وَأَمْنَاً وَاتَّخِذُوا مِن مَّقَامِ إِبْرَاهِيمَ مُصَلًّى». (بقره: ۱۲۵)
از نظر فقهی خواندن دو رکعت نماز طواف پشت مقام واجب شمرده شده تا یاد و خاطره حج ابراهیمی در ذهن‌ها زنده بماند.

سه- سعی ابراهیم

سعی یکی از سنت‌های حضرت ابراهیم علیه السلام در مناسک، و ارکان حج و از شعایر الله است: «إِنَّ الصَّفَا وَالْمَرْوَةَ مِن شَعَائِرِ اللَّهِ». (بقره: ۱۵۸) بنابراین ابراهیم علیه السلام سنت‌گذار است و این سعی مسیری به سوی روشنایی است؛ آینه‌ای که در آن انسان خویشتن واقعی را می‌بیند، سعی ابراهیم علیه السلام خلوت با خویشتن گمشده است. این سعی آمیزه‌ای زیبا از عشق و عرفان است. سعی ابراهیم علیه السلام از جنس نور و سرور، و تلاشی از سنخ شعور و حضور است (فعالی، ۱۳۹۳ش، ص ۳۲۹) که برای همیشه در تاریخ باید ماندگار بماند.

هـ) ابراهیم و برانیت از مشرکین

حضرت ابراهیم مأمور شد خانه خدا را بازسازی، و آن را برای طواف‌کنندگان، مجاوران و رکوع‌کنندگان و سجده‌کنندگان پاک و پاکیزه کند؛ (حج: ۲۶) چون که «تطهیر» اطلاق

دارد، بنابراین خالص شدن برای عبادت خالی از بت و بت پرستی، طهارت از حدث اکبر، طهارت از خبث را شامل می‌شود و چون متعلق تطهیر ذکر نشده، بر شمول همه این امور دلالت دارد. البته بارزترین مصداق پاکی و تطهیر می‌تواند، تطهیر از شرک باشد.

۲. تلاش‌های علمی و سیره عملی امام صادق علیه السلام در احیای حج ابراهیمی

امام صادق علیه السلام افزون بر جایگاه محوری میان شیعیان امامیه، بین اهل سنت نیز مقام رفیعی داشته است. از امام صادق علیه السلام بیشتر از دیگر امامان حدیث نقل شده است و بیشتر سند روایات شیعی و اصول اربعمائه به آن حضرت منتهی می‌شود. (سامانی، ۱۳۹۹ش، ص ۷۵) بیشتر احادیث حج نیز از ایشان صادر شده است. آن حضرت با توجه به فرصتی که پیش آمده بود به بیان جایگاه، فضیلت، اهداف و آثار حج پرداخت. حضرت با بیانی رسا، مستدل و جامع آداب، احکام و فلسفه حج را به صورت مصداقی بیان کرده است. از ابوحنیفه نقل شده که اگر جعفر بن محمد نبود، مردم مناسک حج خود را نمی‌دانستند. (صدوق، ۱۴۱۳ق، ج ۲، ص ۵۱۹) حضرت در بیان حج ابراهیمی از هیچ تلاشی مضایقه نکردند. اکنون حج و مناسک آن را از نظر علمی و عملی، با توجه به رویکرد امام صادق علیه السلام بررسی می‌کنیم.

الف) تلاش‌های علمی

امام صادق علیه السلام در همه بخش‌های حج مطالب مرتبط را به طور دقیق و روشن بیان کرده است.

یک- بیان جایگاه و فضایل حج

امام صادق علیه السلام حج را برترین راه از راه‌های خدا دانسته؛ به گونه‌ای که تنها جهاد در راه خدا و شهادت، هم پایه آن است. (مغربی، ۱۳۸۵ق، ج ۱، ص ۲۹۳) یک بار رفتن به حج بهتر از آن است که به اندازه خانه‌ای پراز طلا صدقه داده شود. حضرت خطاب به یکی از اصحاب فرمود: اگر قدرت داری که نان و نمک بخوری و هر سال به حج بروی، این کار را بکن.

هرکس دو بار به حج برود، تا زنده است در خیر و برکت قرار خواهد گرفت. کسی که سه بار به حج برود هیچ وقت فقیر نمی‌شود. کسی که ده بار به حج برود، خدا او را محاسبه نخواهد کرد. (صدوق، ۱۳۶۲ق، ج ۱، ص ۶۰)

حج و عمره دو بازار از بازارهای آخرت است و کسی که این دو عمل را به جا آورد، در جوار و پناه خداست. اگر به آنچه آرزو دارد دست یابد، خداوند او را می‌آموزد و اگر اجل دست او را کوتاه کرد، پاداش او با خداست. (کلینی، ۱۳۶۵ق، ج ۴، ص ۲۶۰) نه تنها حج و عمره، بلکه همه دنیا همانند بازاری است که عده‌ای موفق می‌شوند در این بازار به تجارت آخرت پردازند و سودهای فراوان اخروی به دست آورند، اما عده‌ای نیز سرمایه عمر، نیروی جوانی و امکانات خویش را صرف لذت‌های زودگذر می‌کنند و از بهره آخرت محروم می‌مانند. زیارت خانه خدا و اماکن مقدس نیز این گونه است. حضرت در حدیث دیگری فرمود:

«إِذَا قَدَّرَ الرَّجُلُ عَلَى الْحَجِّ فَلَمْ يَحْجَّ فَقَدْ تَرَكَ شَرِيعَةً مِنَ شَرَائِعِ الْإِسْلَامِ». (حرعاملی، ۱۴۱۴ق، ج ۸، ص ۱۸)

هرگاه کسی توانایی بر حج داشته باشد و از روی سهل‌انگاری حج به جا نیاورد، شریعت و آیینی را از آیین‌های اسلام ترک کرده است.

خداوند با لطف و تفضل ویژه به انسان قدرت و توانایی به جا آوردن حج را می‌دهد. حال اگر انسان ناشکری کند و قدر این موهبت الهی را نداند، باید به دلیل کفران نعمت الهی منتظر بازخواست باشد؛ چرا که خداوند به او توانایی مالی و بدنی داده اما او با سهل‌انگاری و مسامحه از ادای فریضه حج شانه خالی کرده است. در نتیجه با ترک فریضه حج، نسبت به فرمان الهی و دستورات دینی جسارت و سرکشی کرده است. از این رو فرمود: «اگر مردم حج را ترک کنند، حاکم اسلامی باید آنان را بر حضور در کنار خانه خدا وادار کند و ترک زیارت قبر پیامبر اسلام ﷺ نیز همین حکم را دارد». اگر مردم هزینه رفتن به زیارت را نداشته باشند، حاکم اسلامی باید از بیت‌المال خرج آنها را بدهد.

(صدوق، ۱۴۱۳ق، ج ۲، ص ۴۲۰) زیارت خانه خدا و حضور در کنار مزار پیامبر اکرم صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ از شعایر مهم دین است که حیات و قوام مکتب، و شکوه اسلام و عزت مسلمین به آن بستگی دارد. از این رو اگر مسلمانان از روی بی‌اعتنایی به کعبه و حرم پیامبر، زیارت را ترک کنند، به مقتضای روایات عقوبت الهی دامن‌گیر آنها خواهد شد.

امام صادق عَلَيْهِ السَّلَام فرمود: «همانا مهمان خدا، مردی است که حج و عمره به جا آورد. چنین کسی مهمان خداوند است تا آنکه به خانه‌اش بازگردد». (صدوق، ۱۳۶۲ق، ج ۵، ص ۲۴) بنابراین می‌توان نتیجه گرفت تا صاحب‌خانه مهمان را دوست نداشته باشد، دعوتش نمی‌کند. وقتی هم مهمان به دعوت میزبان لبیک گفت و ادب و معرفت نشان داد، صاحب‌خانه هم با کرم و بزرگواری از مهمان پذیرایی می‌کند.

دو- بیان فلسفه و اهداف حج

برای فریضه حج ظاهر و باطنی معرفی شده است: ظاهر حج را مناسک و اعمال حج دانسته‌اند. اما دروای این ظاهر، باطنی نیز بیان شده که آسرار بسیاری در آن نهفته شده و برخی معتقدند حقیقت حج را باید با توجه به آسرارش تحلیل و بررسی کرد. (جوادی املی، ۱۳۸۲ش، ص ۲۶) امام صادق عَلَيْهِ السَّلَام سفارش کردند که پیش از آغاز حج باید دل را از هر آنچه غیر خداوند است، خالی کرد و تمام امور خود را به خداوند سپرد.

اکنون به چند نمونه از اهداف مهم و فلسفه حج در بیان امام صادق عَلَيْهِ السَّلَام اشاره می‌کنم:

اول- شناخت بهتر مسلمانان از یکدیگر

امام صادق عَلَيْهِ السَّلَام بخشی از فلسفه حج را شناخت بیشتر مسلمانان از یکدیگر، بهره‌گیری از تجارب و شناخت نشانه‌ها و آثار رسول خدا صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ بیان کرده است. (صدوق، ۱۳۶۸ش، ص ۵۰) این بیان حضرت براهمیت بالای آن دلالت دارد.

دوم- آزمایش الهی

آن حضرت درباره فلسفه حج و تشویق مردم برای بزرگداشت و زیارت کعبه، آن را

آزمایشی از سوی خدا برای میزان طاعت بندگان عنوان کرده و استحکام دین را به برپایی کعبه منوط کرده است. (صدوق، ۱۳۸۳ق، ج ۲، ص ۴۰۳)

حج نوعی هجرت از تعلقات نفسانی، و محک و آزمون برای اخلاص و تعبد بندگان است تا روشن شود که چه کسانی مطیع اند و جان مشتاق و گام خسته خود را به این سرزمین می آورند.

سوم- دستیابی به منافع مادی و تجاری

امام علیه السلام بهره مندی از منافع گوناگون تجاری و فراگیری معارف و احادیث رسول خدا صلی الله علیه و آله را از حکمت های حج خوانده (حرعاملی، ۱۴۱۴ق، ج ۱۱، ص ۱۰۹) و بر آن تأکید می کند.

چهارم- اطاعت و بندگی

امام صادق علیه السلام فرمود:

کعبه خانه ای است که خداوند به وسیله آن بندگانش را به پرستش فراخوانده تا در آمدن به سوی آن میزان «اطاعت» آنان را بیازماید. از این رو بندگان را به بزرگداشت و زیارت آن تشویق کرده و آنجا را جایگاه انبیا و نمازگزاران قرار داده است. ... کسی که حج بر او واجب شده و برایش مقدور بوده در مراسم حج شرکت کند، اگر چنین نکرد، نایبنا محشور خواهد شد. (کلینی، ۱۳۶۵ق، ج ۴، ص ۲۶۹)

بی شک اصلی ترین مسیر به سوی رضایت و خشنودی الهی انجام دادن اعمال با خلوص نیت است.

پنجم- شناخت بهترین مکان ها

امام صادق علیه السلام مکه را محبوب ترین زمین نزد خداوند دانسته و فرموده است: «خاک، سنگ، درخت، کوه و آبی محبوب تر از آن زمین نیست». (همان، ج ۲، ص ۲۴) آن حضرت می فرماید که مربع بودن کعبه بدان جهت است که کعبه در مقابل بیت المعمور، که به شکل مربع است، قرار دارد و غرض خدا برادکار: «سبحان الله، الحمد لله، لا اله الا الله و الله

اکبر»، استوار شده است. (صدوق، ۱۳۸۳ق، ج ۲، ص ۳۹۸)

حجر اسماعیل محل سکونت حضرت اسماعیل و محل دفن او و مادرش هاجر بوده است. (کلینی، ۱۳۶۵ق، ج ۴، ص ۲۱۰)

از نگاه حضرت ملتزم جایی است که اگر بنده‌ای در آنجا به گناهانش اعتراف، و طلب استغفار کند، بخشوده می‌شود. (همان، ص ۲۱۰)

مسعی محبوب‌ترین مکان روی زمین، و فلسفه سعی تحقیر زورگویان است. (همان، ص ۴۳۴)
دلیل نامگذاری سرزمین عرفات به این نام این است که جبرئیل در ظهر عرفه به ابراهیم ابلاغ کرد تا به گناهان خود اعتراف کند، مناسک را بشناسد (همان، ص ۴۳۶) و انجام بدهد.

هنگامی که حاجی از این مکان‌های مقدس شناخت واقعی پیدا کند، روح و جانش تحت تأثیر قرار می‌گیرد و با اخلاص و معرفت بیشتری خدا را عبادت می‌کند.

سه - بیان آداب حج

حج آداب زیادی دارد که بعضی از آنها به حرم و برخی به مسجد الحرام مربوط می‌شود. البته برخی از مکان‌های شهر مکه نیز آداب اختصاصی دارد. اکنون به برخی از آداب اشاره می‌کنیم.

اول - توبه و استغفار

با توجه به لزوم پاک کردن خانه دل پیش از ورود به حرم‌ها حج گزار باید استغفار کند. امام صادق علیه السلام فرمود:

«إذا أردت الحج... ثم اغتسل بماء التوبة الخالصة من الذنوب والبس كسوة الصدق

والصفا والخضوع والخشوع». (منسوب به امام صادق علیه السلام، ۱۴۰۰ق، ص ۱۴۲)

هنگامی که قصد حج کردی با آب توبه خالص، گناهانت را بشوی و لباس راستی و پاکی و خضوع و خشوع را برتن کن.

حضرت در کلامی دیگر می فرماید: «هرگاه تصمیم به حج داشتی پیش از آهنگ سفر، قلب خود را از هر حجاب یا دل مشغولی، پاک کن و همه کارهایت را به آفریدگارت بسپار و در همه حرکات و سکنات بر خدا تکیه و توکل کن» (مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج ۹۹، ص ۱۲۴)؛ چرا که با استغفار و توبه روح انسان جلا پیدا می کند و با آمادگی بیشتر وارد این مهمانی می شود.

دوم- خواندن نماز و دعا پیش از سفر

امام صادق علیه السلام، به نقل از رسول خدا صلی الله علیه و آله، نماز خواندن پیش از سفر را بهترین عمل برشمرده است. (همان، ص ۳۷۹) همچنین حضرت می فرماید که هنگام سوار شدن بر مرکب مستحب است حاجی صدقه بدهد از خداوند سپاسگزاری کند و دعای: «الحمد لله الذی هدانا للالسلام...» را بخواند. (همان، ص ۳۷۵ و ۳۸۷) آن حضرت به خواندن نماز در مسجد الحرام و مسجد النبی و شرکت در نماز جماعت غیر شیععه نیز توصیه کرده است. (کلینی، ۱۳۶۵ق، ج ۲، ص ۶۳۵)

سوم- رعایت اخلاق و ادب

امام صادق علیه السلام مسافر حج را به رعایت اخلاق اسلامی، همچون فرو بردن خشم، گذشت کردن، پرهیز از خیانت و اختلاس و دزدی و ربا سفارش کرده است. (همان، ج ۵، ص ۱۲۴) آن حضرت احترام به سالخوردگان را احترام به خدا، و سلام کردن به همسفران را موجب انس با یکدیگر، و سلام با صدای بلند را موجب عدم شائبه جواب ندادن دانسته است. (همان، ج ۲، ص ۶۴۵ و ۶۵۸). همچنین حضرت تواضع را از آداب دخول به حرم می داند. (ری شهری، ۱۳۷۷ش، ص ۱۸۳) اهمیت حل مشکل همسفران در نظر امام به حدی است که آن حضرت قطع طواف واجب برای شتافتن به کمک همسفران جایز دانسته است (کلینی، ۱۳۶۵ق، ج ۲، ص ۱۷۱) و به صحابه همراهش دستور داده که همراه فرد گرفتار بروند.

چهارم- ورود به مسجد الحرام و انجام دادن اعمال

امام صادق علیه السلام به غسل هنگام ورود به مکه و حرم، و ورود به مسجد الحرام از باب

بنی شیبه سفارش کرده‌اند. حضرت حکمت ورود از این باب را دهن شدن بت بنی شیبه در فتح مکه به دست امام علی علیه السلام، و این نحوه ورود را سنت نبوی دانسته است (ری شهری، ۱۳۷۷ش، ص ۶۶ و ۶۷) که باید زنده بماند.

ترک طواف مستحبی هنگام شلوغی، فرستادن تکبیر و صلوات هنگام ازدحام به جای استلام حجرالأسود، در صورت امکان استلام حجرالأسود در هر شوط و نیز استلام رکن یمانی و خواستن بهشت از خدا از توصیه‌های دیگر امام صادق به حاجیان است. (کلینی، ۱۳۶۵ق، ج ۴، ص ۴۰۵) همچنین حضرت به داشتن آرامش و وقار، نگاه به کعبه از بالای صفا، حمد و ثنای الهی، یادآوری نعمت‌های خدا و خواندن ادعیه سفارش کرده است. (ری شهری، ۱۳۷۷ش، ص ۲۰۵) بنابراین وقتی حج حضور در میقات پروردگار و شرکت در ضیافت الهی است، حج‌گزار باید به تناسب مقام و موقعیت، خود را مهیای این دیدار و این مهمانی بی نظیر سازد. این سفارش‌ها نشان می‌دهد غرض اصلی از رعایت این آداب، آمادگی انسان برای ورود به فضای معنوی با اخلاص و شوق بیشتر است.

چهار- آثار حج

امام صادق علیه السلام برگزاری حج ابراهیمی را منشأ آثار و برکات فراوان می‌داند که به چند نمونه آن اشاره می‌کنیم:

یک - از نظر فردی: حج موجب آمرزش گناهان، تقرب به خدا و تجدید ارتباط معنوی با خداوند، و باعث تقویت روحیه دینی و ایمانی زائران می‌شود.

دو - از نظر اجتماعی: حج موجب گسترش ارتباطات بین‌المللی، تبادل فرهنگ‌ها و تقویت وحدت اسلامی می‌شود.

در بیان آن حضرت پاداش حاجی در امان بودن از عذاب الهی (طوسی، ۱۴۱۴ق، ص ۶۶۸)، است. حضرت با بیانی زیبا و جذاب حج و عمره را از بازارهای آخرت شمرده که برگزار کنندگان آن در پناه خدا هستند؛ حاجی در صورت رسیدن به هدفش

آمرزیده شده و اگر از دنیا رفت، پاداشش بر عهده خداوند است. (ری شهری، ۱۳۷۷ ش، ص ۱۶۱). همچنین حضرت می فرماید که هر کس رسول خدا ﷺ را زیارت کند گویا خدا را در عرش زیارت کرده است (کلینی، ۱۳۶۵ ق، ج ۴، ص ۵۸۶) و زیارت حرم معصومین ﷺ در مدینه وسیله کمال و اتمام حج است. (صدوق، ۱۳۸۳ ق، ج ۲، ص ۴۵۹)

توجه به مضامین بلند این روایات نشان می دهد که برگزاری حج با شرایط واقعی آن، آثار مادی و معنوی زیادی به همراه دارد و زمینه رشد و رسیدن به کمال و دستیابی به سعادت دنیا و آخرت را فراهم می کند.

پنج- احکام حج

امام صادق ﷺ درباره نحوه انجام دادن اعمال حج - مانند وضو، غسل، احرام، طواف، سعی بین صفا و مروه، رمی جمرات، وقوف در عرفات و منا، قربانی و حلق - احکام مختلفی را بیان کرده است. به طور کلی، بیان احکام حج از طرف امام ﷺ نشان می دهد که ایشان علاوه بر جنبه های عملی حج بر جنبه های معنوی و اخلاقی آن نیز توجه ویژه ای داشته اند. با توجه به کثرت احکام حج در بیان حضرت، فقط به ذکر چند روایت بسنده می کنیم:

امام صادق ﷺ درباره استطاعت ﴿وَلِلَّهِ عَلَى النَّاسِ حُجُّ الْبَيْتِ مَنِ اسْتَطَاعَ إِلَيْهِ سَبِيلًا﴾ فرمود: «مقدار مال به اندازه ای باشد که بتواند با بخشی از آن حج انجام داده و بخشی را نیز برای خوراک خانواده اش باقی بگذارد». (حرعاملی، ۱۴۱۴ ق، ج ۱۱، ص ۴۱۹)

امام صادق ﷺ فرمود: «در هر یک از ماه های سال می توان به عمره رفت و بهترین عمره در ماه رجب است؛ زیرا انجام دادن عمره در این ماه معادل یک حج است». (کلینی، ۱۳۶۵ ق، ج ۴، ص ۵۳۵ و ۵۳۶) حضرت بر انجام دادن حج با مال پاک تأکید کرده است؛ (حرعاملی، ۱۴۱۴ ق، ج ۱۲، ص ۶۰) چراکه حج صحیح و مقبول جز با مال پاک میسر نیست.

ب) سیره عملی

سیره امام صادق ﷺ در حج، معیار و الگویی سازنده برای همه حاجیان به شمار

می‌رود. حج کنگره‌ای عظیم و بستری مناسب برای گفت‌وگو و مناظره با همه اقوام و ادیان است؛ به همین جهت امام علیه السلام از این زمینه برای ارشاد همگان استفاده کرد. (ربانی، ۱۳۸۷ش، ص ۱۰۵) شیعیان، در مدینه خدمت امام می‌رسیدند و از محضر ایشان بهره‌مند می‌شدند. آن حضرت هنگام موسم حج در مسجد الحرام جلسه درس تشکیل، و به سؤالات و مسائل شرعی پاسخ می‌دادند.

امام علاوه بر بیان مناسک و اعمال حج، مناسک حج را به صورت عملی نیز به مسلمانان یاد می‌دادند. عملکرد امام صادق علیه السلام در حج به عنوان بهترین راهنما و الگو پیش روی جامعه اسلامی قرار دارد. اکنون به برخی از افعال آن حضرت اشاره می‌کنیم:

یک- خشوع و خضوع هنگام محرم شدن

مالک بن انس می‌گوید که وقتی امام صادق علیه السلام می‌خواست در میقات احرام ببندد، قدرت گفتن تلبیه را نداشت و صدایش در گلو گیر می‌کرد. عرض کردم: «ای پسر پیامبر، چرا در گفتن تلبیه درنگ می‌کنید؟ حضرت فرمود: «ای ابن ابی عامر، می‌ترسم که من لبیک بگویم و پروردگار در جواب من بگوید "لالبیک و لاسعدیک" و از من نپذیرد. (صدوق، ۱۳۶۲ق، ج ۱، ص ۶۱)

دو- رسیدگی به حاجت مؤمن و مسلمان

پرداختن به نیازهای برادران و خواهران دینی از دستوره‌های اکید امام صادق علیه السلام است. این موضوع در سفر حج اهمیت بیشتری می‌یابد. ابان بن تغلب می‌گوید: با امام صادق علیه السلام در حال طواف بودم که مردی از شیعیان نزد من آمد و درخواست کرد با او دنبال کاری بروم، ولی من دوست نداشتم امام علیه السلام را رها کنم. آن مرد بار دیگر به من اشاره کرد. امام علیه السلام او را دیدند و فرمودند: «ای ابان، این شخص با تو کار دارد؟». گفتم: «بله». امام علیه السلام فرمودند: «او کیست؟». عرض کردم: «یکی از یاران ماست». امام فرمودند: «شیعه است؟» گفتم: «بله». امام فرمودند: «همراهش برو». عرض کردم: «طوافم را قطع

کنم؟» فرمودند: «بله». عرض کردم: «هرچند طواف واجب باشد؟» امام فرمودند: «بله». من همراه آن مرد رفتم و سپس نزد امام برگشتم و از ایشان درباره «حق مؤمن» سؤال کردم. حضرت فرمودند: «ای ابان، وارد این مطلب نشو». عرض کردم: «جانم به قربانت! می خواهم بدانم و پیوسته اصرار کردم». امام فرمودند: «نصف مال خودت را باید به او بدهی!» حضرت نگاهی به چهره من کردند که چگونه متغیّر شدم و فرمودند: «ای ابان، مگر نمی دانی که خدای عزوجل ایثارکنندگان را یاد فرموده؟». گفتم: «آری، جانم به فدایت!». امام علیه السلام فرمودند: «مالت را که با برادرت تقسیم کنی هنوز ایثار نکرده ای. ایثار وقتی است که از نصف دیگر مالت نیز به او پردازی!». (طوسی، ۱۳۶۴ق، ج ۵، ص ۱۲۰).

در جای دیگر حضرت اهمیت پرداختن به امر مسلمان غیر شیعه را نیز توصیه کرده است. ابواحمد می گوید که دست امام علیه السلام هنگام طواف در دست من بود. مردی برای کاری نزد من آمد. با دست اشاره کردم صبر کن تا طوافم تمام شود. امام علیه السلام فرمودند: «موضوع چیست؟» گفتم: «شخصی با من کار دارد». امام علیه السلام فرمودند: «مسلمان است؟» گفتم: «بله». امام علیه السلام فرمودند: «برو به کارش رسیدگی کن». عرض کردم: «طوافم را قطع کنم؟» حضرت فرمودند: «بله». «کسی که با برادر مسلمانش برای رفع حاجت او حرکت کند، خداوند یک میلیون حسنه در حق او می نویسد و یک میلیون گناه را از او محو می کند و یک میلیون درجه او را بالا می برد». (کلینی، ۱۳۶۵ق، ج ۴، ص ۴۱۴)

سه - بیان جایگاه ولایت در حج

عمرو بن ابی المقدام می گوید که امام صادق علیه السلام روز عرفه در عرفات وسط مردم ایستاده بودند و در حالی که صورت خود را به چهار طرف می گرداندند با صدای بلند فریاد میزدند: «ای مردم، پیامبر صلی الله علیه و آله امام است؟» سپس علی بن ابی طالب و امامان بعدی را نام می بردند. (کلینی، ۱۳۶۵ق، ج ۴، ص ۴۶۶) آری حضرت امامت را از سرچشمه معنوی و اصلی اش شروع می کند و شجره نامه امامت شیعی را برای مسلمان ترسیم می کند.

چهار- وارد شدن به حرم با پای برهنه

ابان بن تغلب نقل می‌کند که همراه امام صادق علیه السلام سواره به سمت مکه می‌رفتیم تا به نزدیکی حرم رسیدیم. در این هنگام امام از اسب فرود آمد و غسل زیارت به جا آورد. سپس نعلین مبارکش را از پا درآورد و با پای برهنه وارد محوطه مسجدالحرام شد. من نیز همچون امام عمل کردم. آن حضرت فرمود: «ای ابان، هر کس با پای برهنه برای تعظیم و تواضع به حق تعالی وارد حرم شود، خداوند صد هزار گناه را از وی پاک کرده، همین مقدار برایش ثواب خواهد نوشت، به همین تعداد به درجات معنوی او افزوده و همین تعداد حاجات و خواسته‌هایش را اجابت می‌کند». (بحرانی، ۱۴۱۱ق، ج ۲، ص ۱۷۳)

پنج- دعا و مناجات در حج

امام صادق علیه السلام در سفر حج بعد از فراغت از نماز سر به آسمان می‌گرفت و عرضه می‌داشت: «خدایا، حرکت و مسیر آن را نیکوگردان» و هنگام صعود به بلندی می‌گفت: «خدایا، شرافت و بزرگی فقط از آن توست». (طوسی، ۱۳۶۴ق، ج ۵، ص ۱۰۴) یکی از یاران امام می‌گوید: «امام صادق علیه السلام از سرشب مرتب طواف می‌کرد و چنین دعا می‌خواند: «خدایا، مرا از بخل نفسم بازدار» و مرتب آن را تکرار می‌کرد. من با تعجب پرسیدم: «فدایت شوم، ای فرزند رسول خدا، چرا غیر از این چیز دیگری طلب نمی‌کنی؟» حضرت فرمود: «آیا بدتر از بخل سراغ داری؟ آیا نشنیدی که حق تعالی می‌فرماید: «کسی که از بخل نفس خویش در امان باشد اهل رستگاری است». (قمی، ۱۳۶۳ق، ج ۳، ص ۱۶۲) در واقع امام با این سخن هم روش دعا کردن، و هم سرمشق مهمی در مباحث اخلاقی بیان فرموده است.

شش- شوق و اشتیاق در انجام مناسک حج

امام صادق علیه السلام فرمود:

در ایام کودکی من با شوق و ذوق خاصی مشغول طواف بودم و با کوشش فوق‌العاده‌ای عبادت می‌کردم؛ به طوری که عرق از سرو صورتم می‌ریخت. ناگاه

پدرم مرادید، تعجب کرد و فرمود: «فرزدم، خداوند وقتی بنده‌ای را دوست بدارد، او را داخل بهشت برین می‌برد و عمل کم را نیز از او قبول می‌کند. بنابراین بیش از حد توانت خود را به رنج و زحمت مینداز». (کلینی، ۱۳۶۵ق، ج ۲، ص ۸۶).

هفت - استغفار و طلب بخشایش

یکی از یاران امام صادق علیه السلام می‌گوید که امام به من فرمود:

وقتی هفت دور گرد کعبه طواف کردی نزدیک مستحجار خود را به بیت بچسبان و بگو: «خدایا، خانه توست و من هم بنده توام و این مکان برای پناه جستن از آتش جهنم به سوی توست» و به گناہانت اقرار کن. هر که این چنین کند، خداوند در این مکان گناہانش را خواهد بخشید. (مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج ۹۶، ص ۱۹۱)

حضرت علیه السلام نیز هنگام طواف می‌گفت: خدایا، رحمت، گشایش و عافیت از جانب توست. خدایا، اگر عملم ضعیف است تو برایم افزایش بده و برای گناہانی که فقط تواز آنها مطلع هستی، مرا ببخش و از آتش حفظ کن».

۳. نقش امام صادق علیه السلام در زدودن خرافات از حج ابراهیمی

امام صادق علیه السلام در شکل‌گیری و گسترش فرهنگ و نهضت علمی اسلام نقش مهمی ایفا کرد. حضرت با نگاه ریزبینانه، زمان خود را تحلیل می‌کرد و بهترین روش برای پایداری اسلام ناب محمدی را در تربیت، تبلیغ دین و مبارزه با جریان‌ها و فرقه‌های انحرافی برمی‌گزید. حضرت در تمام زمینه‌ها مسئولیت پاسداری از دین اسلام، تبیین و گسترش معارف و مضامین عالی را برعهده داشت. آن حضرت در پرتو دانش خدادادی و با احاطه کامل بر صلاح و فساد امور و آگاهی از نیازهای فکری و فرهنگی، به هدایت جامعه اسلامی می‌پرداخت.

امام در بُعد فرهنگی گام‌های اساسی و بلندی در اصلاح، ساماندهی و گسترش فرهنگ شیعی برداشت و آن را از نوبازسازی کرد. آن حضرت با تبیین ابعاد مختلف

اسلام ناب، با هرگونه انحراف و خرافات به ایفای نقش سازنده می‌پرداخت؛ از جمله این مبارزات، مبارزه با خرافات ظاهری و باطنی در برگزاری فریضه حج است.

الف) ضرورت مبارزه با خرافات در حج

موضوع خرافه و خرافه‌پرستی در میان تمام جوامع بشری، حتی جوامع متمدن و پیشرفته وجود داشته و اندیشمندان به آن توجه کرده‌اند. اهمیت این موضوع زمانی بیشتر آشکار می‌شود که این مسئله رنگ و بوی دینی به خود بگیرد. خرافات دینی، نه تنها دین را از کارایی و تعالی‌آفرینی باز می‌دارند که جامعه دینی را دچار آسیب‌های فراوان می‌کنند و سد راه تکامل و شکوفایی آن می‌شوند. ادیان آسمانی، به ویژه اسلام، از بدو ظهور با تمام توان با خرافه‌پرستی به مبارزه برخاستند و تمام سعی و تلاش خود را برای زدودن آلودگی‌ها و اوهام در جهت تعقل‌گرایی و حکمت و منطق به کار گرفتند.

یکی از حکمت‌های مهم بعثت انبیا و جانشینان آنها پاسداری از دین خدا در همه زمان‌هاست. امیر مؤمنان علیه السلام فرمود: «زمین هیچ‌گاه از قیام‌کننده با حجت و دلیل، خواه آشکار یا پنهان، خالی نمی‌ماند تا دلایل و اسناد روشن الهی ضایع نگردند و به بوت‌ه فراموشی سپرده نشوند». (ری شهری، ۱۳۷۹ ش، ج ۱، ص ۱۶۷)

در عین حال با گذشت زمان و آمیختن سلیقه‌ها، افکار شخصی و خرافات به مسائل مذهبی، گرایش به سوی مکتب‌های انحرافی و دراز شدن دست مفسده‌جویان به سوی مفاهیم آسمانی، اصالت پاره‌ای از این قوانین از دست می‌رود و آنها دستخوش تغییرات زیان‌بخشی می‌شوند. بنابراین وجود رهبرانی معصوم برای حفظ تعالیم دینی و اسلامی ضروری است تا آموزه‌های اصیل دین را به صورت کامل و دست‌نخورده حفظ کنند و برای نسل‌های آینده نگه دارند؛ چرا که با خاتمیت دین اسلام، باب وحی تشریحی برای همیشه بسته شد، پس آیین اصیل چگونه باید از تحریفات، تغییرات و خرافات حفظ شود و برای نسل‌های آینده محفوظ بماند؟ آیا جزاین است که باید این رشته به وسیله

یک پیشوای معصوم، خواه آشکار و مشهور یا پنهان و ناشناس، ادامه یابد؟ بنابراین راه ورود و دسترسی به حقایق، راه پیامبر اسلام ﷺ و ائمه طاهرین علیهم السلام است که خداوند آنها را وسیله فیوضات و باب علم خویش قرار داده است، نه راه خرافات و بدعت‌هایی که ساخته و پرداخته بشر عادی است.

قرآن می‌فرماید: ﴿مَا آتَاكُمُ الرَّسُولُ فَخُذُوهُ وَمَا نَهَاكُمْ عَنْهُ فَانْتَهُوا﴾؛ آنچه را رسول حق دستور می‌دهد بگیرید و هر چه را که نهی می‌کند واگذارید». (حشر: ۷) بنابراین لزوم مبارزه با خرافه‌گرایی در هر عصر و زمانی، و در همه امور و شئون ضروری به نظر می‌رسد. مناسک حج نیز از این امر مستثنی نیست، بلکه از مهم‌ترین موضوعاتی است که حذف خرافات از آن همیشه محل توجه رهبران دین بوده است. چنانچه ابراهیم خلیل علیہ السلام حجی خالص و به دور از هرگونه شرک و آلودگی را پایه‌گذاری کرد و پیامبر خاتم ﷺ درباره غبار شرک، آلودگی و خرافات را از چهره آن زدود و حج ابراهیمی را احیا کرد.

در ایام جاهلیت اعراب مناسک حج را برگزار می‌کردند، اما این اعمال با خرافات بسیار همراه بود و شرک و آلودگی از شروع تا پایان آن را فراگرفته بود. از این رو پیامبر ﷺ تمام تلاش خود را به کار بست تا حج از خرافات پیراسته شود. بنابراین نحوه انجام دادن حج پیامبر ﷺ به همراه هزاران نفر از مسلمانان می‌تواند الگوی خوبی برای امت مسلمان در هر عصر و زمانی باشد. همچنین حضور هر ساله ائمه اطهار علیهم السلام در ایام حج و راهنمای مردم به صورت قولی و عملی چراغ روشنی پیش روی امت اسلام است. این مهم در بیان و سیره امام صادق علیہ السلام از جلوه بیشتری برخوردار است.

ب) نقش امام معصوم در حج

طبق فرموده امام باقر علیہ السلام حج یکی از ارکان اصلی اسلام محسوب می‌شود: «بُنِيَ الْإِسْلَامُ عَلَى خَمْسٍ: عَلَى الصَّلَاةِ وَالزَّكَاةِ وَالصَّوْمِ وَالْحَجِّ وَالْوَلَايَةِ». (کلینی، ج ۲، ص ۱۸) هیچ یک از نماز، روزه، زکات و حج همانند «ولایت» رکن استوار اسلام نیست. در واقع چهار رکن دیگر زمانی

جایگاه و ارزش واقعی خود را پیدا می‌کند که تحت زعامت و رهبری ولایت باشد. آهنگ کعبه بدون امامت، حضور در عرفات، بدون معرفت امام، قربانی در منا بدون فداکاری و ایثار، رمی جمره بدون طرد شیطان درونی و بیرونی و سعی بین صفا و مروه بدون کوشش در شناخت و اطاعت امام بی حاصل است و سودی نخواهد داشت.

جایگاه امام امتداد حرکت توحیدی است که از آدم عَلَيْهِ السَّلَام شروع شده و با ظهور پیامبر خاتم صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ به کمال رسیده است. براین اساس امام در حج مانند امور دیگر الگو و سرمشق است و مسئولیت حراست از حج به عهده اوست. او با هرگونه انحراف در دین، از جمله مناسک حج، مبارزه می‌کند و مقابل خرافات و کژفهمی‌ها واقعیت را تبیین می‌کند. از این رو، حاجی باید پیش از آنکه قصد کعبه کند، قصد باطن کعبه و حقیقت آن، یعنی امام زمان خویش، کند و به دیدار او بشتابد. از او دین را بیاموزد و با او در اطاعت و ولایت بیعت کند. حج بدون حضور امام معصوم حج نیست. از **يَأْتُوكَ** (به جای یأتونا) در آیه **«أَذِّنْ فِي النَّاسِ بِالْحَجِّ يَأْتُوكَ رِجَالًا»** (حج: ۲۷) استفاده می‌شود که مردم در هر زمان در پاسخ به ندای ابراهیم عَلَيْهِ السَّلَام باید به سوی امام زمان خود بروند.

پیامبر گرامی اسلام صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ تمام تلاش خود را به کار بست و مناسک و معارف حج را به صورت تئوری و عملی به مردم معرفی کرد، اما به دلیل تنگناها و موانع بسیاری که فراسوی جامعه نوپای نبوی بود، مسلمین نتوانستند همه جزئیات مسائل حج را از رسول خدا فرا گیرند. امام معصوم عَلَيْهِ السَّلَام جانشین پیامبر صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ و هم‌شان و هم‌رتبه اوست و تمام مسئولیت‌های حضرت، جز نبوت، را دارد. از جمله مسئولیت‌های مهم امام، حفاظت از دین و آموزه‌های دینی، نظیر حج، است؛ چنان‌که امام رضا عَلَيْهِ السَّلَام در این زمینه فرمود:

«مُضْطَلِعٌ بِالْإِمَامَةِ عَالِمٌ بِالسِّيَاسَةِ مَفْرُوضُ الطَّاعَةِ قَائِمٌ بِأَمْرِ اللَّهِ نَاصِحٌ لِعِبَادِ اللَّهِ حَافِظٌ لِدِينِ اللَّهِ».

امام برای امامت آفریده شده است. او عالم به سیاست، و اطاعت وی واجب است. او برپاکننده امر خدا، ناصح بندگان خدا و حافظ دین اوست.

ج) تلاش امام صادق علیه السلام در زدودن خرافات از مناسک حج

مروری بر زندگی سراسرنور و معنویت حضرت بیانگر این است که نقش امام با توجه به فرصتی که در تبیین چهره واقعی حج و زدودن خرافات از آن پیش آمده بود کم نظیر است. از این رو به چند نمونه از این روشنگری‌ها اشاره می‌کنیم:

یک- بیان سیره انبیا و اولیا

امام صادق علیه السلام با یادآوری حوادث گذشته و انجام دادن مناسک حج انبیای بزرگ - مانند حضرت ابراهیم علیه السلام، پیامبر اسلام صلی الله علیه و آله و اولیای الهی - مردم را با حج واقعی و به دور از خرافات آشنا می‌کرد.

امام صادق علیه السلام فرمود: قریش در جاهلیت هنگام تجدید بنای خانه خدا به محل نصب حجرالأسود رسیدند و درباره نصب سنگ، بین آنان اختلاف پیش آمد. در این لحظه با پیشنهاد پیری خردمند توافق کردند نخستین کسی که از در مسجد وارد می‌شود، میان ایشان حکم باشد. ناگاه رسول خدا صلی الله علیه و آله از در مسجد الحرام وارد شد. حضرت از موضوع آگاه شد و فرمود: «پارچه‌ای بیاورید». آن‌گاه سنگ را میان آن نهاد. سران قبایل نیز اطراف آن پارچه را گرفتند و نزدیک محل نصب آوردند. سپس رسول خدا صلی الله علیه و آله حجر را برداشت و در جای خود قرار داد. (کافی، ۱۳۶۵، ج ۴، ص ۲۱۷) به این صورت اختلاف بر طرف، و همه راضی شدند.

این حادثه و امثال آن نشان می‌دهد که حضرت صادق علیه السلام با بیان مسایل مربوط به حج و حوادث تاریخی سعی می‌کرد، غبار تحجر و خرافات را از چهره واقعی حج پاک کند و مردم را با حقیقت حج و مناسک آن آشنا کند. حضرت با بیان داستان نصب حجرالأسود، این نکته را یادآوری کرد که کعبه مظهر توحید، و بنای آن بر همین اساس است و تفاخر و تکبر در آن جای ندارد. آنچه اهمیت دارد بندگی و عبودیت است و بر همین اساس خداوند، بنده پاک و خالص خود را برای چنین امر مهمی انتخاب کرده است.

دو- مناظره و بحث و گفت وگو

امام صادق علیه السلام در ایام حج، مناظره‌های مهمی با بزرگان و علمای زمان خود داشته است. بعضی از آنها در مکه و درون مسجدالحرام، و برخی در مشاعر یا ... بوده است. یکی از این مناظره‌ها عبارت است از اینکه هشام بن حکم می‌گوید:

امام صادق علیه السلام در حال طواف بود که زندیق مصری نزد آن حضرت آمد و سلام کرد. حضرت فرمود: «نام تو چیست؟» زندیق گفت: «عبدالملک». امام پرسید: «کنیه‌ات چیست؟» او گفت: «ابوعبدالله». امام فرمود: «این کدام ملک و پادشاه است که تو بنده او هستی؟ از پادشاهان زمین است یا از پادشاهان آسمان؟ پسرت بنده خدای آسمان است یا بنده خدای زمین؟» مرد مصری سکوت کرد. امام فرمود: «هرگاه از طواف فارغ شدم، نزد ما بیا».

بعد از طواف. زندیق نزد حضرت آمد. امام به او فرمود: «آیا می‌دانی زمین زیر و روی دارد؟» زندیق گفت: «آری». امام فرمود: «تاکنون به زیر زمین رفته‌ای؟» زندیق گفت: «نه». امام فرمود: «آیا می‌دانی در زیر زمین چیست؟» زندیق گفت: «نمی‌دانم. گمان کنم چیزی زیر زمین نیست.» امام فرمود: «گمان چیزی جز عجز و درماندگی است؟ آیا به سوی آسمان بالا رفته‌ای و می‌دانی در آنجا چیست؟» زندیق گفت: «نمی‌دانم». امام فرمود: «آیا به سوی مشرق و مغرب رفته‌ای و ماورای آنها را زیرنگاهت قرار داده‌ای؟» زندیق گفت: «نه».

امام فرمود: «بسی جای تعجب است که نه به مشرق و نه مغرب، نه درون زمین، نه آسمان بالا رفته‌ای، و نه خبری از آنجا داری تا بدانند در آنجا چیست، در عین حال آنچه در این مکان هاست را انکار می‌کنی؟! آیا هیچ عاقلی چیزی را که نمی‌داند منکر می‌شود؟! ای مرد، بدان! هیچ‌گاه کسی که نمی‌داند بر آن که می‌داند حجت و دلیلی ندارد. هرگز جاهل بر عالم حجتی ندارد. ای برادر مصری، آیا نمی‌بینی که آفتاب و ماه، شب و روز به افق درمی‌آیند. اما یکی برد دیگری سبقت نمی‌گیرد؟!»

آنها می روند و برمی گردند و در این رفت و آمد مجبور و مضطر هستند؛ زیرا جایی جز مکان خودشان ندارند. آنها اگر می توانستند برنگردند چرا برمی گردند؟ اگر مضطر نبودند چرا شب، روز و روز، شب نمی شود؟ آیا نمی بینی آسمان برافراشته و زمین نهاده شده است؛ به گونه ای که نه آسمان به زمین می افتد و نه زمین روی کرات زیرین سرازیر می شود؟ به خدا سوگند، خالق و مدبر آنها خداست. زندیق تحت تأثیر استدلال امام مسلمان شد. (طبرسی، ۱۳۸۰ق، ج ۲، ص ۷۵)

این مناظره ها نشان می دهد که امام ع افزون بر انجام دادن مناسک حج، از این فرصت برای تبادل نظر و گفت و گو با مردم و علمای زمان بهره می برد و از این طریق به گسترش دین و معرفت دینی کمک می کرد. همچنین مناظره امام در حین طواف با فرد زندیق، نشان می دهد که بر خلاف پندار برخی، گفت و گوی اعتقادی حتی با غیر هم دینان، با عمل طواف منافات ندارد.

نتیجه گیری

حج فریضه ای اسلامی است و با وجود شرایطی واجب می شود. طبق آیات و روایات این واجب الهی از بدو خلقت بوده و حضرت آدم انجام می داده است. با این حال قرآن و روایات معمولاً حج و مناسک آن را به حضرت ابراهیم نسبت می دهند. چنین نسبتی هیچ منافاتی با ساخت خانه کعبه به دست آدم ندارد؛ زیرا بر اثر گذر زمان خانه خدا ویران و ناپدید شد. ابراهیم مأمور شد با راهنمایی جبرئیل محل خانه را پیدا، و کعبه را بازسازی کند و مناسک حج را انجام دهد. از این رو با توجه به نقش آن حضرت در این زمینه از حج با عنوان حج ابراهیمی یاد می شود.

بر اساس آیات و روایات، فریضه حج مطابق سنت حضرت ابراهیم از طریق پیامبران بعدی برگزار می شده است. با گذشت زمان حج دچار تحریف و انحراف شد و این انحراف در زمان بعثت پیامبر اسلام ص به اوج خود رسید. پیامبر اسلام ص در مدت کوتاهی، که بر شهر مکه تسلط یافت، تمام تلاش خود را به معرفی حج توحیدی معطوف

کرد. آن حضرت در آخرین حج خود شیوه انجام دادن حج را به مسلمانان آموخت. اما فرصت بیان اعمال جزئی و فرعی را نداشت.

پیامبر به فاصله کمی پس از برگشت از سفر حج در شهر مدینه به ندای حق لبیک گفت. بنابراین مناسک صحیح حج نیز مانند دیگر مسائل اسلام درست تبیین نشد و آنچه پیامبر اسلام ﷺ بیان کرد و عملی انجام داد، از مسیر درست منحرف شد. تنها راه نجات میراث پیامبر ﷺ از جمله حج، قرار گرفتن در زیر چتر ولایت بود. یکی از این امامان مبین و مبشر مناسک حج، امام صادق علیه السلام بود. به گونه‌ای که نقش حضرت در احیای حج ابراهیمی و زدودن خرافات و مبارزه با انحرافات بی‌بدیل است. حضرت در هر مکان و زمان، به ویژه در ایام حج، به شیوه‌های گوناگون و تأثیرگذار و با منطقی مستدل به ارشاد و راهنمایی مردم می‌پرداخت. مردم نیز رفتار و سخنان امام را به عنوان سرمشق در فریضه حج پذیرفتند و بر اساس آن مناسک حج را به جا می‌آوردند تا حج ابراهیمی همچنان زنده بماند.

میقات حج

منابع

- قرآن کریم، ترجمه آیت‌الله العظمی مکارم شیرازی
۱. بحرانی، سیدهاشم، (۱۴۱۱ق)، حلیة الأبرار، قم، مؤسسة المعارف الإسلامیه.
 ۲. بیهقی، احمد بن حسین، (۱۴۱۹ق)، سنن الکبری، ج ۵، بیروت، دار الفکر.
 ۳. جوادی آملی، عبدالله، (۱۳۸۲ش)، صهبای صفا، تهران، مشعر.
 ۴. حر عاملی، محمد، (۱۴۱۴ق)، وسائل الشیعة، ج ۸ و ۱۱، قم، مؤسسة آل‌البتیت.
 ۵. حویزی، عبدالعلی، (۱۳۸۳ق)، تفسیر نورالثقلین، ج ۱ و ۳، تهران، المطبعة العلمیه.
 ۶. ربانی، سیدجعفر، (۱۳۸۷ش)، «سیره امام جعفر صادق علیه السلام در حج»، فصلنامه فرهنگ کوثر، شماره ۷۵.
 ۷. ری شهری، محمد، (۱۳۷۷ش)، الحج و العمرة فی الكتاب و السنة، قم، دارالحديث.
 ۸. -----، (۱۳۸۴ش)، میزان الحکمة، ج ۱، قم، دارالحديث.
 ۹. سامانی، سید محمود، (۱۳۹۹ش)، بررسی حج در سخن و سیره امام جعفر صادق علیه السلام، قم، مشعر.

١٠. سيد رضى، محمد بن حسين، (١٣٨٧ش)، نهج البلاغه، قم، الهادى.
١١. صدوق، محمد بن على، (١٣٦٢ق)، الخصال، قم، دفتر انتشارات اسلامى.
١٢. -----، (١٣٦٨ش)، ثواب الاعمال، قم، رضى.
١٣. -----، (١٣٨٣ق)، علل الشرائع، ج ٢، قم، المكتبة الحيدريه.
١٤. -----، (١٤١٣ق)، كتاب من لا يحضره الفقيه، ج ٢، قم، دفتر انتشارات اسلامى.
١٥. طبرسى، احمد بن على، (١٣٨٥ق)، الاحتجاج على اهل اللجاج، ج ٢، قم، شريعت.
١٦. -----، (١٤١٥ق)، مجمع البيان فى تفسير القرآن، ج ١، بيروت، مؤسسة الأعلمى.
١٧. طوسى، محمد بن الحسن، (١٣٦٤ق)، تهذيب الاحكام، ج ٥، تهران، دار الكتب الإسلاميه.
١٨. -----، (١٤١٤ق)، الأمالى، قم، دار الثقافة.
١٩. عياشى، محمد بن مسعود، (١٣٨٥ق)، تفسير العياشى، ج ١، تهران، المطبعة العلمية.
٢٠. فعالى، محمد تقى، (١٣٩٣ش)، اسرار عرفانى حج، قم، مشعر.
٢١. قمى، على بن ابراهيم، (١٣٦٣)، تفسير القمى، قم، دار الكتاب.
٢٢. كلينى، محمد بن يعقوب، (١٣٦٥)، الكافى، ج ٢ و ٤ و ٥، تهران، دار الكتب الاسلاميه.
٢٣. مجلسى، محمد باقر، (١٤٠٣ق)، بحار الانوار الجامعة لدرر اخبار الأئمة الأطهار، ج ٩٩ و ٩٦، بيروت، دار احياء التراث العربى.
٢٤. مغربى، نعمان بن محمد، (١٣٨٥)، دعائم الاسلام، ج ١، قم، مؤسسه آل البيت، چاپ دوم.
٢٥. منسوب به امام صادق عليه السلام، (١٤٠٥ق)، مصباح الشريعة، بيروت، الاعلامى.